

2

Актуальні проблеми

педагогіки

УДК: 93:372.82/.83/.834

В.Ю. Арешонков

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ ПРЕДМЕТА
«СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО»
(1963-1975 рр.) У МЕЖАХ ПЕРЕХОДУ ВІД МОДЕРНІЗОВАНОЇ
«ШКОЛИ ПРАЦІ» ДО «ШКОЛИ НАВЧАННЯ»**

Анотація. У статті висвітлюється процес трансформації змісту предмета «Суспільствознавство» у період 1963–1975 рр. Розглядаються підходи до формування змісту, структури курсу, до методики його навчання. Зроблено висновки про те, що зміни навчального змісту у програмах 60-х – 70-х рр. були зумовлені трьома головними чинниками – змінами політико-ідеологічної кон'юнктури в державі; оновленням завдань, що стояли перед освітою; удосконаленням змісту за результатами практики навчання.

Ключові слова: суспільствознавство, навчальна програма, зміст освіти.

Areshonkov V.Yu. Transformation of maintenance of object is social «Science» (1963-1975) in the transition from the modernized «School of labour» to «School of studies».

Annotation. The article deals with the process of Content Transformation of “Social Science” as an educational subject during the period of 1963–1975. Current reforming of the content of social science as a part of secondary education is followed by discussions concerning its position in philosophic, legal, ethic, political, sociologic and economic sciences. School practice is characterized by permanent efforts to introduce such subjects as “Ethics”, “Civic Education”, “The Man and the World”, “Law in Practice”. Corresponding textbooks are published. Analyzing the social science at school scholars and methodologists keep discussing advantages and disadvantages of social science content integration within one subject. V. Bespalko, V. Kravetsky, V. Lazarev, I. Lerner, O. Savchenko, M. Skatkin, O. Sukhomlynska, A. Khutorskoi and others investigated the problems of school education content and its development tendencies. K. Bakhanov, O. Diatlova, L. Pyrozhenko, O. Pometun, A. Prykhodko, T. Samoplavska, I. Smagin and others highlighted the problem of social science content in their works. However, after the analysis of literary sources proves that transforming of social science content at school in 1960s – 1970s needs more historic and pedagogical investigation. Although some scientists call the period of the second half of 1960s – late 1970s the period of stagnation in the structure and content of historical school subjects [7:285], social studies at this period were characterized by numerous experiments with content, forms and methods of the new subject teaching. In the middle of 1960s scientists, methodologists, members of education board realized that scientific development of the problems connected with the content of education would enrich the pedagogical studies and contribute to the effective implementation of the tasks of the soviet school. Having determined the social science as an educational course which generalized the school work connected with formation of students’ scientific outlook, scholars emphasized the need of improving of the inter-subject relationships in the course of social studies as well as combining of the studying process with the everyday life. Integrative character of the social science content could be observed in the fact that a number of questions in the examination cards in chemistry and physics for 1963 / 1964 years of studying were aimed at determining of the senior students’ understanding of such Marxist-Leninist philosophy as materiality of the world, its unity, interrelation and interdependence of the natural phenomena, materialistic theory of the world cognoscibility, objective laws of its development.

In the process of the subject content improvement the authors of the new edition of the program had to strengthen the educational importance of the course, in particular, its role in the development of the school-leavers’ social self-consciousness, combining the content of the social studies with the practical aims of the communism building. At the same time, everything that was useful during the practice of social studies teaching had to be preserved. It comes from the conclusions that the changes in the content of Social Science in the programs of 1960s-1970s were caused by three main reasons: changes in political and ideological conditions in the state; revision of the educational tasks; content improvement after summarizing of practical results of teaching. It was determined that the last factor is an important one nowadays, as the content of modern social studies presented in the textbooks needs constant improvements according to the results of their practical approbation. That’s why experience of the Soviet social studies improvement can be useful for modern scientists and methodologists.

Key words: social science, educational program, contents of education.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасне реформування змісту суспільствознавчої складової загальної середньої освіти супроводжується дискусіями щодо визначення в його межах місця філософських, правових, етичних, політологічних, соціологічних, економічних і громадянознавчих знань. У практиці шкільного життя здійснюються перманентні спроби введення в навчальний процес предметів «Етика», «Громадянська освіта»,

«Людина і світ», «Практичне право» та випускаються відповідні підручники. Аналізуючи зміст шкільної суспільствознавчої освіти, науковці та методисти продовжують обговорювати переваги і недоліки інтеграції суспільствознавчого змісту в межах одного предмета.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика змісту шкільної освіти та тенденцій у його розвитку стала предметом дослідження таких відомих учених, як В. Беспалько, В. Краєвський, В. Лазарев, І. Лернер, О. Савченко, М. Скаткін, О. Сухомлинська, А. Хуторської, та ін. Проблема формування змісту суспільствознавчої освіти знайшла відображення в працях К. Баханова, О. Дятлової, Л. Пироженко, О. Пометун, А. Приходько, Т. Самоплавської, І. Смагіна та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте аналіз літератури дає підстави стверджувати, що трансформація змісту шкільного суспільствознавства у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. потребує додаткового історико-педагогічного осмислення.

Формулювання цілей статті. Метою нашої статті є висвітлення основної проблематики трансформації змісту навчального предмета «Суспільствознавство» в хронологічно окреслених межах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хоча дослідники називають період другої половини 60-х – кінця 70-х років ХХ ст. періодом стагнації в структурі і змісті шкільних історичних курсів [7, с. 285], але щодо суспільствознавства цей період став часом експериментування зі змістом, формами і методами навчання нового предмета.

У цей час у радянській дидактиці було остаточно сформульовано вимоги до змісту і функцій навчальних програм. Особливі вимоги партійні органи висували до змісту навчальних програм із предметів суспільствознавчого циклу. Так, удосконалення змісту навчальних програм із суспільствознавства у 60-х рр. повинно було врахувати вимоги до посилення критики буржуазної ідеології, насамперед «реакційних концепцій антикомунізму». Одним із завдань вивчення суспільних наук у школі визначалося «вироблення в учнів умінь самостійно викривати буржуазну ідеологію, розкривати її ворожий характер» [13, с. 179].

У контексті переходу радянської освіти на принципи модернізованої «школи праці» зазначалося, що праця є потужним чинником комуністичного виховання. На середину 60-х років школою вже було накопичено чималий досвід у справі підготовки молоді до праці в сфері матеріального виробництва. Тому КПРС поставила завдання забезпечити всім учням можливість «уже найближчим часом отримати достатню орієнтацію в робітничих професіях, узяти посильну участь у суспільно корисній праці» [7, с. 291]. Відповідно у навчальних програмах слід було відобразити питання трудового виховання учнів, щоб забезпечити «правильне розуміння ними свого місця в суспільстві», в праці радянського народу і в комуністичному будівництві.

Саме тому програми з предметів суспільно-наукового циклу, насамперед із суспільствознавства, повинні були містити чіткі формулювання, що розкривають економічну політику КПРС і Радянської держави (планування, управління економікою, роль праці), політичну систему СРСР, соціалістичну демократію, значення трудових колективів у розвитку виробництва. Тематика навчальної програми повинна була містити такий навчальний матеріал, за допомогою якого можна було формувати в учнів цілісне уявлення про розвиток суспільства та мобілізувати школярів на активну участь у будівництві комунізму.

Найважливішим завданням педагогічної науки визначалася розробка критеріїв ефективності засвоєння учнями програмного матеріалу та критеріїв сформованості світогляду школярів. Цікаві судження з цього питання висловлював Е. Моносзон, який вважав, що оцінка рівня сформованості світогляду школярів повинна включати такі основні показники: оптимальне засвоєння учнями найважливіших загальних понять, законів, теорій, що мають визначальне значення для розуміння сутності процесу розвитку природи і суспільства; усвідомлене особистісне ставлення до досліджуваного матеріалу, партійний і класовий підхід до явищ сучасної міжнародного і внутрішнього життя; готовність школярів до боротьби за ідеали комунізму; прагнення і вміння відстоювати свої погляди; прояв комуністичної переконаності в повсякденній діяльності та поведінці [15, с. 8].

Програми повинні були будуватися з урахуванням принципу наростаючої складності від класу до класу, розвитку пізнавальних здібностей школярів і рівня їх підготовки. Виходячи

із загальної кількості відведених годин, укладачі програм повинні були знайти час для повторення вивченого матеріалу і закріплення його в пам'яті учнів. Для того щоб надавати дієву допомогу вчителям, програма повинна супроводжуватися конкретними методичними рекомендаціями із зазначенням літератури, якою може скористатися вчитель у підготовці до занять [15, с. 10].

На середину 60-х рр. і науковці, і методисти, і організатори освіти розуміли, що наукова розробка проблем, пов'язаних із визначенням змісту освіти, збагатить педагогічну науку, дозволить ефективніше реалізовувати завдання, що стояли перед радянською школою.

Навчальні програми із суспільствознавства 1962 і 1963 рр. за змістом і структурою були тотожні [11-12]. Але освітня практика призвела до першого коригування змісту і структури навчальної програми 1964 року. Спонукав до цього Всеросійський семінар учителів суспільствознавства, організований Міністерством освіти й Академією педагогічних наук РРФСР, який відбувся з 6 по 9 січня 1964 року і підбив деякі підсумки у викладанні нового предмета. У роботі семінару взяли участь вчителі, методисти інститутів удосконалення вчителів і педагогічних інститутів з усіх областей, країв і республік СРСР. Брала участь у семінарі працівники ЦК КПРС, керівники низки центральних установ і представники преси [3].

У виступах на семінарі відзначилася особлива важливість першої філософської теми курсу і в той же час підкреслювалося, що вивчення питань філософії та політичної економії не можна обмежувати лише її рамками. «Завдання вчителя суспільствознавства – усі суспільні явища, досліджувані в наступних темах курсу, також розглядати з позицій діалектичного матеріалізму» [3, с. 4].

Визначаючи суспільствознавство як навчальний курс, що узагальнює всю роботу школи з формування наукового світогляду учнів, учасники семінару наголошували на потребі вдосконалення міжпредметних зв'язків у курсі суспільствознавства, поєднання навчання суспільствознавства з життям.

Подальший досвід засвідчив, що новий предмет, піднімаючи ідейно-теоретичний рівень підготовки випускників середньої школи, психологічно готував їх до праці, сприяв активному залученню учнів у суспільно-політичне життя. Багато школярів, використовуючи отримані суспільствознавчі знання, виступали з лекціями і доповідями перед населенням, проводили заняття з політичної інформації серед учнів молодших класів, організовували в школі тематичні вечори запитань і відповідей, диспути тощо.

Але найбільшу складність для вчителів та учнів становив перший філософський розділ програми. Ці труднощі пояснювалися недостатнім професійним рівнем підготовки більшості вчителів з питань філософії, політекономії та економіки; змістовою складністю і структурною недосконалістю першого розділу програми та обмеженою кількістю годин на вивчення матеріалу.

Р. Вендровська, аналізуючи проблеми навчання історичного матеріалізму в курсі суспільствознавства, зауважувала, що учні, розкриваючи зміст положень історичного матеріалізму, намагаються замість аналізу причин, що породжують і викликають дію тієї чи іншої закономірності, обмежитися простим переказом, констатацією факту [1].

Також учні не завжди замислювалися над тим зв'язком, що існує між окремими поняттями історичного матеріалізму. Вони перераховували його закони і категорії, але не могли встановити зв'язки між цими поняттями.

Серйозним недоліком навчання було сприйняття учнями основних положень історичного матеріалізму як абстрактних соціологічних схем [1, с. 53]. Крім того інтегрований зміст суспільствознавства логічно потребував міжпредметних зв'язків із фізикою, хімією, біологією, географією.

Одним із недоліків у навчанні суспільствознавства визначалося ігнорування лекційного методу навчання та зловживання краєзнавчим матеріалом. Зазначалося також, що «не слід фетишизувати якісь окремі форми і методичні прийоми. Лише їх раціональне використання залежно від особливостей змісту того чи іншого уроку забезпечить високий навчально-виховний ефект занять із суспільствознавства» [3, с. 5].

Рекомендації цього семінару одразу ж було відбито в новій редакції навчальної програми: на чотири навчальні години було збільшено час для вивчення першої філософської

теми курсу та змінено структуру змісту першої, третьої («Комуністична партія Радянського Союзу») і четвертої тем («Поступове переростання соціалізму в комунізм») курсу.

Нова програма і підручник, в якому ці зміни також відбилися, передбачали структурно і методично досконалішу навчальну роботу над філософськими та політекономічними поняттями. Крім того до екзаменаційних випускних білетів було включено три питання з таких проблем діалектичного матеріалізму, як матерія і форми її існування (білет № 2); пізнаваність світу; суспільно-історична практика – основа пізнання (білет № 22); закони матеріалістичної діалектики (білет № 15) [2, с. 93-94].

Інтегративний характер змісту суспільствознавства виявився і в тому, що до екзаменаційних білетів з хімії і фізики на 1963/64 навчальний рік було включено низку питань, спрямованих на виявлення розуміння випускниками таких проблем марксистсько-ленінської філософії, як матеріальність світу, його єдність, взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ природи, матеріалістичне вчення про пізнаваність світу, об'єктивні закони його розвитку. Так, до питання про теорію будови органічних сполук Бутлерова (білет № 14 з хімії), про періодичний закон і періодичну систему елементів Менделєєва (білет № 20 з хімії) включено питання про їх значення для діалектико-матеріалістичного світорозуміння, розвитку науки і виробництва. До білетів з фізики включено питання про матеріальність поля тяжіння (№ 3), магнітного поля (№ 14), електромагнітного поля (№ 20), про речовину і поле як два види матерії (№ 25) та ін.

Якщо удосконалення змісту суспільствознавства і його структури 1964 року було спричинено виключно практикою навчання, то нові зміни змісту програми 1965 р. стали результатом:

– зміни акцентів у внутрішньополітичному житті СРСР після зміни вищого керівництва 1964 року та появи відомих партійних рішень 1965 року;

– появи хрестоматії з суспільствознавства, що дозволила роботу з першоджерелами частково винести на самостійне опрацювання учнями і вивільнила час на уроці для інших видів діяльності.

У навчальній програмі 1965 р. було змінено структуру першої частини першої теми та перерозподілено зміст у третій і п'ятій темах [12].

Щодо впливу політичних подій на зміст суспільствознавства, то, як зазначав С. Щепров 1965 року, «...учителям доведеться уважно відбирати матеріал під час підготовки та проведення уроків і з деяких питань дати нове трактування, відповідне постановам жовтневого (1964 р.), листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС» [16].

Наявність хрестоматії для учнів надавала можливість ґрунтовніше розглядати на уроках під час вивчення філософської проблематики передумови виникнення марксизму, основні питання діалектичного та історичного матеріалізму тощо.

За змістом нової програми вчителям рекомендувалося частіше залучати учнів до обговорення сучасних політичних проблем, щоб глибше розуміти зв'язок між ними, бачити закономірності їх розвитку.

Перехід до десятирічного навчання став причиною комплексної роботи з удосконалення змісту і структури навчальної програми за умови адаптації навчального матеріалу до сприйняття десятикласниками. Така робота спричинялася ще й потребою надати предмету завершеного характеру, оскільки значна частина випускників школи не збиралася навчатися далі в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах [14].

Удосконалену експериментальну програму з суспільствознавства було апробовано в 1966/67 н.р. у школах № 315 Москви (уч. Г. Щеніна), № 14 селища Томіліно Московської обл. (уч. К. Ларіна), № 47 м. Чити (уч. А. Попова), № 3 м. Саратова (Г. Гаврилова), у чотирьох школах м. Ташкента Узбецької РСР (школа № 28 – уч. Худейбергемов. № 21 – В. Шинд, № 50 – Л. Суздальцева, № 61 – З. Барасва) та в чотирьох школах БССР (№ 44 м. Мінська, № 4 м. Осиповичі – уч. М. Казаков, № 27 м. Бобруйська – А. Бібик, середня школа села Степ'янки Мінського р-ну). Усього в експерименті брали участь учні 22 десятих класів шкіл Російської Федерації, Білорусії та Узбекистану [4]. За результатами апробації нову програму було введено 1968 навчального року.

Зміст навчальної програми удосконалювався за організаційною схемою, що була використана на початку 60-х рр. у ході роботи над «Основами політичних знань». Усі теоретичні напрацювання та методичні ідеї проходили «обкатку» через практику навчання.

Так, учитель-експериментатор А. Попова на сторінках «Преподавания истории в школе» зауважувала, що практика навчання підтвердила потребу об'єднання тем навчальної програми «Соціалізм – перша фаза комунізму» і «Поступове переростання соціалізму в комунізм» в одну. А на вивчення підтеми «Права і обов'язки громадян СРСР» кількість годин можна було скоротити [8].

Учасники дослідної роботи зазначали у своїх звітах, що проект програми відповідав освітнім і виховним завданням школи. виправдовували себе і структурні зміни, що полягали в об'єднанні вивчення соціалізму і завдань та закономірностей комуністичного будівництва в одній темі «Соціалізм і комунізм – дві фази єдиної комуністичної формації».

У звітах учителів-експериментаторів також вказувалося, що проект удосконаленої програми дозволяє уникнути низки зайвих повторень курсів історії та суспільствознавства.

У процесі удосконалення змісту навчального предмета перед авторами нової редакції програми ставилося завдання подальшого посилення виховної значимості курсу, зокрема підвищення його ролі у вихованні громадянської самосвідомості випускників школи, глибшого поєднання змісту суспільствознавства з практичними завданнями комуністичного будівництва. У той же час потрібно було зберегти все те, що виправдало себе у практиці викладання суспільствознавства.

З урахуванням віку учнів у новій редакції навчальної програми було трохи спрощено розділ про діалектичний та історичний матеріалізм. Одночасно ширше, ніж у попередній, були розкриті питання держави і права, особливо – права і обов'язки громадян СРСР.

Значне місце автори програми приділили ознайомленню учнів із рисами соціалістичного способу виробництва, його перевагами перед капіталістичним способом виробництва, характеризували найважливіші закономірності розвитку соціалістичної системи господарства, розкривали сутність господарської реформи середини 60-х рр. у СРСР.

Навчальний матеріал із політичної економії соціалізму в новій програмі викладено компактніше, оскільки основні риси соціалізму, завдання та закономірності комуністичного будівництва розкривалися в одній темі «Соціалізм і комунізм – дві фази єдиної комуністичної формації».

Досвід минулих років, дослідження М. Овчинникової про вивчення економічних питань у курсі «Суспільствознавство» щодо програми 1964 р. показали, що учні виявляли значний інтерес до проблем політичної економії соціалізму. У той же час учителі відчували значні труднощі у процесі засвоєння низки понять цього розділу курсу. Усе це вимагало спеціальної перевірки системи і змісту політико-економічних знань у курсі «Суспільствознавство», відображених у програмі 1968 року [4]

1965 року сталася ще одна важлива суспільно-політична подія, що відбилася на змісті шкільного суспільствознавства: перехід від 11-річного навчання в школі до 10-річного. Відбулися зміни у змісті шкільного курсу історії, і відповідно потребував уточнення зміст суспільствознавства. З метою забезпечення суспільствознавчої складової освіти восьми-класників, які могли не отримувати більше освіти, у 1965/66 навчальному році у восьмих класах загальноосвітніх шкіл було введено цикл занять «Наше радянське суспільство» [5].

Таке рішення обґрунтовувалося тим, що «було б однак неправильним віддаляти до 9–10 класів ознайомлення школярів із суспільно-політичним устроєм нашої країни, моральним кодексом будівника комунізму, найважливішими питаннями сучасності, інтерес до яких зростає не лише у старшокласників, але й у восьмирічній школі» [5].

Новий суспільствознавчий курс (цикл занять) мав викладатися одну годину на тиждень (35 годин на рік). Зміст цих занять мав охопити такі теми, щоб учні зуміли узагальнити і розвинути отримані ними шляхом читання книг, періодичної преси, слухання радіо, кінопереглядів, у піонерських організаціях, а також з курсів історії, літератури, географії відомості про Велику Жовтневу революцію, перемогу соціалізму в СРСР, радянський суспільний та державний лад, про завдання і хід комуністичного будівництва, про права та обов'язки молодого громадянина СРСР.

Підкреслювалося, що тематика занять із восьмикласниками не могла бути повністю регламентована; теми близько третини бесід дозволялося визначати самому педагогу з урахуванням найважливіших подій сучасності, запитів учнів, особливостей виховної роботи в конкретному класному колективі.

Перехід до стабільних навчальних програм на початку 70-х років спричинив косметичні структурні зміни змісту суспільствознавства. Як зазначає І. Смагін, «...формування змісту програм широко обговорювалося як науковцями і методистами, так і вчителями-практиками. Республіканські науково-дослідні інститути педагогіки проводили експертизу програм і давали висновки, іноді критичні, як це було з програмою «Суспільствознавство» 1969 р.» [13].

В оновленій навчальній програмі 1975 р. перша філософська тема за побажаннями вчителів-практиків була доповнена такими підтемами: «Історичні передумови виникнення марксизму», «Складові частини марксизму-ленінізму», «Видатна перетворювальна роль марксизму-ленінізму», «Корінна відмінність соціалістичної революції від революції буржуазної», «Суспільна свідомість – активна сила історичного процесу» [9].

Такі ж незначні зміни було зроблено в структурі другої і третьої тем курсу. Було зменшено на дві години (замість 70 – 68 год.) загальний час на вивчення суспільствознавства. 35 навчальних годин передбачалося на вивчення третьої теми «Соціалізм та комунізм – дві фази єдиної комуністичної формації».

Висновки з даного дослідження. Отже, зміни навчального змісту у програмах 60-х – 70-х рр. були зумовлені трьома головними чинниками – змінами політико-ідеологічної кон'юнктури в державі; оновленням завдань, що стояли перед освітою; удосконаленням змісту за результатами практики навчання.

Перспективи подальших розвідок. Останній чинник визначається нами актуальним для сьогодення, оскільки зміст сучасної суспільствознавчої освіти, зафіксований у програмах і підручниках, потребує постійного удосконалення за результатами практичної апробації. Саме тому досвід удосконалення змісту радянського суспільствознавства може бути корисним для сучасних науковців і методистів.

Список використаних джерел

1. Вендровская Р. Б. Об изучении основных понятий исторического материализма в курсе «Обществоведение» / Регина Борисовна Вендровская // Преподавание истории в школе. – 1965. – № 4. – С. 52–58.
2. Габриелов Г. Е. Об экзаменационных билетах по истории СССР и обществоведению на 1963/64 учебный год / Г. Е. Габриелов // Преподавание истории в школе. – 1964. – № 2. – С. 93–95.
3. За дальнейший подъем преподавания обществоведения. Всероссийский семинар учителей обществоведения // Преподавание истории в школе. – 1964. – № 2. – С. 3–7.
4. Мазуренко В. И. Изучение вопросов политической экономии социализма (опытная работа по усовершенствованию программы обществоведения) / Вера Ивановна Мазуренко // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 3. – С. 43–51.
5. Навстречу новому учебному году // Преподавание истории в школе. – 1965. – № 4. – С. 3–10.
6. Обществоведение. Программа для средней общеобразовательной школы // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 3. – С. 38–42.
7. Пометун Е. И. Проблемы развития школьного исторического образования в Украине в XX веке: дис... д. пед. н. : 13.00.01 ; 13.00.02 / Елена Ивановна Пометун. – К., 1996. – 443 с.
8. Попова А. Д. Из опыта работы по усовершенствованию курса «Обществоведение» / А. Д. Попова // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 2. – С. 45–47.
9. Программа для средней школы. Обществоведение. 10 класс. – К. : Радянська школа, 1975. – 16 с.
10. Программа для средней школы. Обществоведение. 10-й класс / ред. А. А. Чуб, Л. К. Плюта. – К. : Радянська школа, 1976. – 16 с.
11. Программа курса «Обществоведение». Для средних школ и средних специальных учебных заведений / отв. ред. Г. А. Бородач, А. Т. Кинкулькин, В. И. Мазуренко. – М. : Госполитиздат, 1963. – 23 с.
12. Программа курса «Обществоведение». Для средних школ и средних специальных учебных заведений / отв. ред. Г. А. Бородач, А. Т. Кинкулькин, В. И. Мазуренко. – М. : Госполитиздат, 1962. – 23 с. ; М. : Госполитиздат, 1964. – 29 с. ; К. : Радянська школа, 1965. – 20 с.
13. Смагін І. І. Підручник із суспільствознавства в українській школі 1920–1990 рр. : проблеми створення і функціонування : монографія / Ігор Іванович Смагін. – Житомир : Полісся, 2010. – 411 с.
14. Усовершенствовать программу курса «Обществоведение» // Преподавание истории в школе. – 1967. – №3. – С.79-80.
15. Формирование мировоззрения учащихся восьмилетней школы / под ред. Э. И. Монозона. – М. : Просвещение, 1966. – С. 8–10.
16. Щепров С. В. О преподавании обществоведения в 1965/66 учебном году / С. В. Щепров // Преподавание истории в школе. – 1965. – № 5. – С. 35–43.